

ИСТОРИЯ НА ПИСМЕНОСТТА И АЗБУКАТА

Проф. Маркхам Гелер

Идеята за Lingua Franca е от съществено значение за осъзнаване на начина, по който познанието се е разпространявало през древността в Близкия изток, тъй като Lingua Franca описва комплексната мрежа от магистрали и пътища, които пренасят интелектуалния плод на глобализацията от едно място на друго. С популяризирането и широкото разпространение на различни идеи и дисциплини идва и тяхното разпределяне по предзададени лингвистични линии, носени от Lingua Franca, свързваща далечни култури и земи. Съществена роля в този процес играе естествено азбуката. Това е и което искам днес да разгледам по-детайлно.

Нека започнем отначало, естествено със шумерския. Самото писмо, стилизирана форма на архаичните пиктограми, не е перфектно както записа на говорим език, но при всички положения, никое писмо не е.

Въпросът тук е дали това действително може да се смята за писменост? Дали писмеността е просто код за възпроизводство на звуците от езика, както някои хора мислят, или езикът е код за пресъздаване на символи, които имат едновременно звук и значение? За пример може да вземем цифрите от 1 до 10. Ако ги изпиша, ще ги обознача като числа и ние ще можем да ги произнесем както желаем и на всеки език. Това не изразява ли смисъл? Но ако напиша $5 + 5 = 10$, няма ли това да бъде действително език, имащ едновременно звук и значение?

Това е проблемът, с който се сблъскваме при интерпретиране на най-старата писменост – архаичните таблички от Месопотамия. Макар да не знаем със сигурност какъв език представят или на какъв език те са били четени ние със сигурност можем да видим, че те предават смисъл и най-вероятно звуци, принадлежащи на думи.

При шумерския пред нас се разкрива специфичен проблем, който е необикновен - липсва ни познание за дължината, качеството или ударението на гласните. Това рядко се обсъжда в учебниците по шумерски, но е от съществено значение ако се опитаме да възстановим езика на базата на текстовете. Пред същия проблем се изправяме и при работата ни с Древноегипетски.

Нека изясним какво имаме предвид. При шумерския разполагаме с различни по вид срички, макар езикът да е необикновен поради наличието на толкова много едносрични корени. Така *gen* означава да вървя, *shub* – да бутам или падам, *bad* – да отварям и т. н. Ние не сме в състояние да кажем дали тези срички са дълги или къси. Нямаме представа и за качеството на гласните в рамките на тези думи. Така например *shub* потенциално би могло да се произнася като /shoob/ или /shubb/, *gen* би могло да бъде /gin/ или /gayn/, докато *bad* би могло да бъде /baad/, /bawd/ или дори /bode/. Като пример за многосрична дума може да разгледаме *durun* – „сядам”.

Именно тук липсата на ударение, е която ни смущава: думата *du'-run* ли е или *du-ru:un*? Това ще е от значение ако се опитваме да анализираме поезия или дори когато се опитваме да уловим звученето на езика. Това ще е от значение ако се опитваме да намерим метър или ритъм в текстовете на песни.

„Какъв е смисълът на всичко това?” – бихте могли да попитате. За носител на езика би било разбираемо от само себе си как да произнася тези срички. Той би знаел дали думата за „семе” в шумерски е /núnun/, /nóonon/ или /nunnún/. Би било очевидно. Но какво бихме могли да кажем за чужденеца, който се сблъсква със шумерския като с Lingua Franca? Тук е където очакваме да намерим проблеми и действително ги намираме.

В ранните стадии на съществуването си като Lingua Franca шумерският се разпространява отвъд пределите на Месопотамия заедно с разпространяването на техниката на писане. Шумерският се превръща в език, асоцииран с грамотността. Lingua Franca дължи развитието си по-скоро на разпространението на технологията, отколкото на военно завоевание. Към края на третото хилядолетие пр. р. Хр. нов кандидат поема ролята на Lingua Franca – акадският. Трудно е да си представим успешното разпространение на акадския в Близкия изток без военните завоевания на Хамураби и неговите наследници, утвърдили Вавилон като икономическа свръхсила. Това, което е трудно да си обясним е защо акадският се превръща в Lingua Franca, докато египетският – не, въпреки мощта, влиянието и богатството на Египет. В египетската столица Амарна освен архив, съдържащ акадски писма, ние откриваме и напълно изградена вавилонска писарска академия, осигуряваща значителен потенциал за разпространението на Lingua Franca.

По правило именно пограничните области са тези, които предлагат по-ясен поглед върху Lingua Franca за сметка на териториите, в които езикът е доминантен. Това, което е интересно е да се види как шумерският продължава да бъде използван извън пределите на Месопотамия. В еламската Суза, както и в хетската столица Хатусас откриваме странна група от текстове във фонетичен шумерски, които по правило са трудно разпознаваеми, освен ако не сме в състояние да разпознаем реалния текст, записан по този начин. Тези

ученически упражнения оформят част от учебната програма в провинциалните територии, където шумерският е престанал да служи за Lingua Franca, но все още е било нужно да бъде изучаван като език на записа и ерудицията. Един добър пример от Суза показва билингва на фонетично изписан шумерски с превод на акадски.

Това е един добър пример какво се случва, когато писмото е концентрирано повече върху звуците на езика, отколкото върху формалната ортография, която използваме за да оформим писмен запис. Единственият смисъл от това, един фонетичен текст да показва двойна съгласна е да обозначи дълга гласна в предишната сричка. Двойните съгласни в по-горния фонетичен шумерски текст показват опит да се обозначи дължината на гласните и може би ударението за тези, опитващи се да изучат шумерския като чужд език. Тези фонетични текстове показват и завидните затруднения при използването на шумерския като подходящ за Lingua Franca. Още в трето хилядолетие пр. р. Хр. виждаме шумерското писмо, използвано за запис на акадски език, на който му предстои да бъде следващата Lingua Franca. Акадският е най-стария сродник на иврита, арамейския, арабския и другите семитски езици. В създалата се ситуация към шумерското писмо се налага да се добавят определени нови основни фонемни, които липсват в шумерския. Интересно е да се проследи начинът, по който протича тази среща между шумерското писмо и език от една страна и акадския от друга. В ранните фази се прави опит да се пригоди шумерския към изискванията на един семитски език. В крайна сметка всички опити да се пресъздадат звуците на семитски език се оказват неуспешни. Шумерското писмо се оказва годно единствено да предаде приблизително семитската фонология, което от своя страна се превръща в затруднение за всеки, изучаващ акадския като чужд език; например египтянин в Амарна.

Учените са склонни да смятат, че приблизително към 2000 г. пр. р. Хр. шумерският е престанал да бъде говорим език, въпреки че е продължил да се използва като език на културата, елитарната литература и литургията. Учудващо е колко малка реакция откриваме срещу появата на нова Lingua Franca в началото на второто хилядолетие пр. р. Хр. Промяната на нечия Lingua Franca не трябва да се възприема като прост процес, подразбиращ се от само себе си. Обикновено подобна промяна е свързана със завоевание, войни и резки промени в политическия режим. Загубата на Lingua Franca често показва спад в националния престиж или дори идентичност. Какво се е случило със шумерския и шумерите? Били ли са те толкова ефективно асимилирани от семитската култура, че са изоставили собствения си език без съпротива? В действителност ние знаем твърде малко за предсмъртната борба на шумерския като говорим език или като Lingua Franca. Това може частично да се дължи и на факта, че не сме й обръщали нужното внимание. Днес ние сме прекалено забързани да отхвърлим всеизвестните нацистки печати от 30-те и 40-те – „арийски” и „семитски”, че е възможно да сме отишли твърде далече в противоположната посока, смятайки, че преходът между шумерско и семитско господство в Месопотамия е представлявал непрекъсната линия, на която се е обърнало малко внимание. Това изглежда малко-вероятно.

Заслужава си тук да обърнем накратко внимание на акадския, за да видим как той се приспособява като международен език на второто и първото хилядолетие пр. р. Хр. Интересно е да се проследи начина, по който акадският е повлиян и от собственото си писмо (шумерското), тъй като самият говорим език губи много от фонемичните си особености, познати ни от арабски и иврит. Разграничаването между звучни и беззвучни съгласни често се пренебрегва от писмото. Става очевидно, че шумерската фонология е повлияла своя близък съсед и съотечественик – акадския.

Но нещо се случва в средата на второ хилядолетие пр. р. Хр. Акадският среща азбуката. Любопитно би било да се разбере каква е била реакцията сред начетените акадски писари от Месопотамия при първата им среща с азбуката, въведена в град Угарит на средиземноморското крайбрежие на Сирия около 1500 г. пр. р. Хр., макар да е вероятно азбуката като такава да е била изнамерена по-рано в Египет.

Един от озадачаващите факти в тази връзка е египетската писмена система, и по-специално средноегипетските йероглифи, съдържащи всички елементи на азбука, вплетени в сложната си система от знаци. Въпреки това египетските писари никога не развиват тази идея. Египетските писари използват тази група от „азбучни” знаци (съгласни без гласни) за изписване на чуждестранни имена, но не и за обща употреба. Това донякъде прилича на избобретяването на пощенски марки, но само за да служат като украса на пощенските пликосе.

Аз съм сигурен, че акадските учени са се отнесли лошо и съм сигурен, че не им е допаднало: „Каква е тази азбука?” Със сигурност каквито и трудности да са срещали акадските писари при употребата на старата шумерска знакова система (от 600 знака) за възпроизвеждане на звуците на един семитски език, азбуката е била значително по-утежняваща. В действителност азбуката изоставя всякакви опити да се запише дори с

приблизителна точност звукът на езика, тъй като първоначалната азбука е почти изцяло лишена от гласни. Едва по-късно към азбуката са добавени и гласни букви. Това става при заимстването ѝ за гръцкия и по-късно за латинския език, а от там и за много други езици след тях. На второ място за оригиналната азбука се оказва невъзможно да покаже двойни съгласни. За пример, оригиналната азбука не би могла да разграничи английската дума “mary” (да се омъжа за някого) от личното име “Mary”, английското название на Дева Мария. Така за академските писари с техните 600 знака, включващи както съгласни така и гласни, азбуката се оказва просто нискокачествен инструмент за писане, вид абстракт, но без да има претенциите за нещо сериозно.

Нека обясня, че аз не съм сред многото хора, които смятат, че азбуката е насърчила масовизирането на начетеността, предлагайки по-лесна и подобрена писмена система, която да замени клинописа. За носител на езика азбуката не е по-лесна за научаване от клинописа или дори египетските йероглифи. В много отношения тя е дори по-трудна, тъй като налага да се помни, кои гласни се използват и как се произнасят. Ако не ми вярвате, опитайте се да прочетете средновековен арабски текст, без отбелязани диакритични знаци, или дори модерен арабски вестник.

Аз съм сигурен, че академските учени са мразели азбуката и е твърде вероятно чувството да е било взаимно. За първите 500 години след въвеждането на азбуката на практика нямаме сведения за смесване на текстове, изписани с академски знаци и с азбучни такива. Това е изненадващо, тъй като угаритските писари са били изключително добре-обучавани на четири езика. Въпреки това текстове, които се записват с азбучно писмо не се срещат с академско и обратно, почти без изключение. Различни видове писмо са били използвани за записването на различни текстове. Едва през IX в. пр. р. Хр., повече от 500 години по-късно откриваме статуя от Сирия, Тел Фехие, съдържаща академско-арамейски двуезичен надпис. Подобни текстове действително са рядкост.

Въпреки презрението на академските учени азбуката разполага с няколко особености, които в същност са подобрение на академската сричкова система. Азбуката дава възможност за правилното обозначаване на гърлените звуци, всеки от които разполага със собствен азбучен знак. За пръв път се получава възможността в семитски език да се отграничи alef (по-късно A) от ayin (по-късно O), звукът chet от het и he и др. Вторите емфатични съгласни са правилно представени като kaf (по-късно K) и qoph (по-късно Q) между taf (T) и tet, между tsade и zayin (Z) и samech (S). Това са важни подобрения.

Всички тези особености, останали за толкова дълго забулени от шумерската писменост и академската сричкова система, могат за пръв път да бъдат транскрибирани. Друго предимство на азбуката се явяват корените на думите. Изведнъж се оказва значително по-лесно спрямо клинописа действително да се види корена на думата. За семитските езици е характерна специфичната особеност да имат три-буквени глаголни корени, които съставят основата на съществителните и прилагателните. Так коренът mlk „управлявам” е тясно свързан с melek или malik „цар”. В азбучен текст се оказва лесно да се открие корена на думата, тъй като при изписването само на съгласни, гласните не са толкова сериозно препятствие. В действителност на академските учени е бил необходим дълъг период от време преди да започнат да мислят за собствения си език, академския, от гледна точка на корените на думи. Това ново мислене е дошло най-вероятно като резултат от влиянието на азбучното писане.

На последно място, азбуката е не само инструмент за записване на езика, но служи и като система за отброяване и календар. Всяка буква има номер, свързан с останалите; така например aleph (alpha) е едно, bet (beta) е две и т.н. Първоначалната азбука е била съставена от 30 знака, обособена по този начин, за да се проследяват дните от лунния месец, 29 или 30. В крайна сметка се оказва, че азбуката е вид мини-компютър, който води до революционна промяна в начина, по който се записват езиците.

Бих желал да покажа няколко слайда, за случилото се през историята на азбуката по времето на първото хилядолетие пр. р. Хр. след разпространението и популяризирането ѝ в Древния Близък Изток, заедно с разпространяването на арамейския. Това е момент, който не бива да се изпуска: различни видове писмо често се свързват с различни материали за писане. Така както клинописът е изписван с пръчица върху глинени таблички, азбучното писмо от първото хилядолетие пр. р. Хр. почти винаги се рисува с мастило на пергамент, кожа или папирус. Това означава, че голяма част от свидетелствата на азбучно писмо са загубени, тъй като пергаментът и папирусът трудно успяват да се запазят за дълго извън сухите пясъци на Египет. За щастие разполагаме с няколко интересни примера на азбучно писмо, които са достигнали до нас. Те показват как писарите са експериментирали с азбуката и са се учили как да я използват, дори в такива традиционни среди като Месопотамия и Египет.

Ето и примерите. Първият е арамейско заклинание, изписано с клинопис. Този процес за използване на

клинопис за записване на арамейски (обикновено изписван с азбучни знаци върху кожа) изисква писарско обучение. Това се потвърждава от следващата табличка намерена във вавилонско училище за писари. Първите два реда на табличката са азбучни букви, изписани с клинописни знаци (a, bé, ge, da и др.).

Достигахме до финалната глава от историята на азбуката, създадена за да служи за записване на последния важен *Lingua Sacra* в Европа – Староцърковния славянски. С това, разбира се визирам Кирил и Методий, авторите на Глаголицата. Те въвеждат своята азбука, по-късната кирилическа система на писане, възприета от учениците им, през 863 г. Глаголическата, както и кирилическата азбуки имат няколко интересни особености. На първо място, повече или по-малко, се запазва традиционното подреждане на буквите, което може да проследим назад чак до угаритската азбука от 1500 г. пр. р. Хр. На второ място Глаголицата и Кирилицата също функционират като система за отброяване, с много от същите стойности, които могат да бъдат открити при ивритската или гръцката азбуки. На трето място, на буквите се дават имена, които действително имат собствено значение. Така смисълът на първите букви от славянската абука са: аз буки веди глагол добро, „Познавам буквите, за да мога да говоря добре” и т.н., както всеки тук знае по-добре от мен. Това също се основава на древна система за интерпретация на азбуката.

Най-ранната форма на азбучно писмо във формата на пиктограми води началото си от древен Синай. Азбуката е издълбана върху скала и показва действителния смисъл, скрит зад буквите. Както може да видите, първата буква „aleph” има значение на „бик”, „bet” означава „дом”, „gimmel” означава „пръчка”, а „dalet” – „врата” и т.н. Имената на буквите, които използваме днес („aleph-bet” и „alpha-beta” и т.н.) водят началото си от тези ранни пиктограми. Фактът, че Кирил и Методий дават ново значение на азбучните си букви следва дълга традиция на херменевтика, при която ранните еврейски и християнски учени са търсели за скрито значение на азбучните знаци.

Азбуката има дълга и внушителна история, макар краят ѝ да е все още неясен. Нужни са били почти 2000 години за да може азбуката да замени клинописа и египетски йероглифи. Дори днес азбуката продължава да се състезава с много други системи на писане, особено в Азия, но светът се променя бързо. Влиянието на английския като *Lingua Franca*, както и необятната сила на компютрите и интернет могат да доведат до значими промени в начина, по който пишем езици. Направи ми впечатление, че и-мейли от България често достигат до Англия по-скоро с латински, отколкото с кирилически символи. Това е обезпокоителен знак и по някакъв начин не смятам, че Кирил и Методий биха одобрили.